

ВИКОРИСТАННЯ ДОСЯГНЕНЬ НАУКИ І ТЕХНІКИ В ЕКСПЕРТНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

THE APPLICATION OF THE SCIENCE AND TECHNOLOGY ACHIEVEMENTS IN FORENSIC ACTIVITY

УДК 343.982

doi: 10.37025/1992-4437/2018-30-2-55

А. Ф. Волобуєв, доктор юридичних наук, професор

Донецький юридичний інститут МВС України

A. F. Volobuiev, DSc (Law), Professor

Donetsk Law Institute, MIA of Ukraine

ПОЛІГРАФ: ТЕХНІКО-КРИМІНАЛІСТИЧНИЙ ЗАСІБ ВИЯВЛЕННЯ І ФІКСАЦІЇ ДОКАЗІВ ЧИ ІНСТРУМЕНТ ЕКСПЕРТНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ?

POLYGRAPH: TECHNICAL AND CRIMINALISTIC DEVICE FOR DETECTION AND RECORDING AN EVIDENCE OR AN EXPERT RESEARCH TOOL?

Визначено сутність психофізіологічного дослідження людини з використанням поліграфа в кримінальному провадженні та можливість застосування його результатів у доказуванні. Звернено увагу на процесуальну форму такого дослідження, основні його завдання, суб'єкти та умови проведення, елементи його підготовки та оцінку результатів. Конкретизовано і проаналізовано підходи до використання поліграфа, вироблено рекомендації щодо його застосування в кримінальному провадженні. Узагальнено досвід інших країн у цьому напрямі. Окреслено проблеми, пов'язані з нормативно-правовим підґрунтям застосування поліграфа, методикою проведення досліджень, підготовкою експертів належного профілю, оцінкою і використанням результатів експертного дослідження в доказуванні.

Ключові слова: поліграф; дослідження; спеціальні знання; експертиза; докази.

Определена сущность психофизиологического исследования человека с использованием полиграфа в уголовном производстве и возможность использования его результатов в доказывании. Обращено внимание на процессуальную форму такого исследования, основные его задачи, субъекты и условия проведения, элементы его

подготовки и оценку результатов. Конкретизированы и проанализированы подходы к использованию полиграфа, выработаны рекомендации по его применению в уголовном производстве. Обобщен опыт других стран в этом направлении. Обозначены проблемы, связанные с нормативно-правовой основой применения полиграфа, методикой проведения исследований, подготовкой экспертов должного профиля, оценкой и использованием результатов экспертного исследования в доказывании.

Ключевые слова: полиграф; исследования; специальные знания; экспертиза; доказательства.

This article defines the essence of human psychophysiological study with the use of a polygraph in criminal proceedings and the possibility of using its results in evidence. The author focuses on the procedural form of such research, its main tasks, subjects and conditions of conduction, elements of its preparation and results evaluation. The approaches to the use of a polygraph are concretized and analyzed, as well as recommendations on its application in criminal proceedings are formulated. The experience of other countries in this direction is generalized. The author also outlines the problems related to the legal and regulatory framework of using the polygraph, the methodology for conducting research, the training of experts of the proper area of expertise, the evaluation and use of the results of expert research in evidence.

Key words: polygraph; research; special knowledge; examination; proofs.

З-поміж актуальних проблем упровадження новітніх досягнень науки і техніки в розслідування злочинів упродовж останнього часу – використання можливостей поліграфа у виявленні і збиранні доказів. Традиційно з технічним аспектом отримання доказів пов'язувалося виникнення та розвиток криміналістики, завданням якої було, зокрема, забезпечення слідчого певною сукупністю спеціальних знань, потрібних йому для вирішення різних розумових завдань під час досудового розслідування злочинів. Натепер викладені в спеціальній літературі рекомендації щодо використання заснованого на комп'ютерних технологіях пристрою, який отримав назву поліграфа, доволі суперечливі. Вони стосуються як безпосереднього його використання під час оперативно-розшукових заходів і слідчих дій (поліграф розглядають як техніко-криміналістичний засіб виявлення та фіксації доказів), так і як інструменту експертного дослідження. Аналіз цих двох підходів до використання поліграфа у кримінальному провадженні та вироблення щодо цього обґрунтованих рекомендацій і становить мету цієї статті. Автор не претендує на істину в останній інстанції та сподівається, що викладені міркування сприятимуть конструктивній дискусії і виробленню оптимальної методики проведення досліджень із використанням поліграфа та використання його результатів у доказуванні.

Насамперед слід зазначити, що поліграф є апаратно-програмним психодіагностичним комплексом, призначеним для одночасної реєстрації кількох фізіологічних процесів, пов'язаних із виникненням емоцій: дихання, кров'яного тиску, біострумів (мозку, серця, скелетної та гладкої мускулатури тощо). Його застосовують для інструментального психофізіологічного дослідження людини, у тому числі для синхронної реєстрації її фізіологічних параметрів (проявів) та інформації, яку повідомляють. Ці можливості ефективно використовують для професійного відбору кандидатів на роботу в певних специфічних галузях (правоохоронні органи, спецслужби, банки тощо), до яких ставлять підвищені вимоги щодо урівноваженості, чесності, відсутності шкідливих звичок та ін. Водночас зазначені можливості можуть бути використані й у кримінальних провадженнях, зокрема для виявлення

осіб, причетних до вчинення злочину, а також осіб, які володіють інформацією про злочини, але з певних причин не надають її правоохоронним органам.

Як відомо, злочин залишає певні сліди не тільки в матеріальній обстановці, а й у психіці людей, які в той чи інший спосіб були залучені до механізму його вчинення. Такі сліди являють собою суб'єктивні образи події в цілому чи певних її обставин, які формуються у свідомості особи на основі її сприйняття і зберігаються в пам'яті. Завдання органів досудового розслідування та оперативних підрозділів полягає у виявленні таких осіб і спонуканні їх до надання правдивої та повної інформації (показань) про те, що їм відомо про розслідувану подію. Але проблема полягає в тому, що далеко не всі особи з різних причин схильні до надання такої інформації, яка могла б бути використана як докази в кримінальному провадженні. Це стосується не лише підозрюваного (обвинуваченого), який має право не свідчити проти себе, а й потерпілих і свідків.

Проблема розроблення способів виявлення осіб, які володіють інформацією про обставини вчинення злочину, та отримання приховуваної інформації ще з радянських часів притягувала до себе увагу криміналістів. Вирішення цього завдання пов'язувалося з діагностикою особистості людини, зокрема під час її опитування, коли проводились оперативно-розшукові заходи, чи допиту. Так, Л. Б. Філонов звертав увагу на прояви нестандартної поведінки як ознаки приховування певної інформації під час опитування (емоційно різкі фрази, намагання перервати партнера, роздратовані протести) [1, с. 23]. З появою такого пристрою, як поліграф, здавалося, завдання діагностики значно спростилося, оскільки він давав змогу реєструвати непомітні для людського ока психофізіологічні реакції.

У багатьох країнах американського континенту, Європи та Азії поліграф у практиці боротьби зі злочинністю застосовують уже десятки років. Так, у США, Канаді, Ізраїлі, Угорщині та в інших країнах за допомогою цього приладу збирають дані, що надають можливість звизити коло підозрюваних, виявити факт вчиненого злочину, а також дані, що сприяють ідентифікації винних осіб і створенню передумов для давання ними правдивих показань, виявлення неточностей, прогалин, перебільшень у показаннях, збиранню додаткової інформації.

Як зазначалося, використання поліграфа спрямоване на діагностування психіки людини, її внутрішнього світу, який є системою суб'єктивних образів реальності та функціонує за певними законами. Коли людина говорить неправду, відповідаючи на запитання, у неї відбуваються фізіологічні зміни – частішають пульс і дихання, підвищується тиск, посилюється потовиділення тощо. Поліграф здатен виявити це і зафіксувати (за допомогою спеціальних датчиків, які надягають на випробувану особу), а спеціаліст, який проводить випробування, оцінює одержані в такий спосіб дані і вирішує, на які запитання особа реагувала незвичайно. Незвичайні для певної людини реакції, зареєстровані поліграфом, дають підстави для висновку, коли особа говорила правду, а коли неправду. Випробування провадять у формі «запитання – відповідь», передбачаючи при цьому односкладові відповіді «так» або «ні».

Система перевірки складається із двох основних етапів. На першому виявляють нормальний фоновий рівень психофізіологічної активності організму людини, який реєструють на поліграфі. Для цього ставлять заздалегідь ретельно продумані та сформульовані нейтральні запитання (передбачається гарантована правдива відповідь) і контрольні запитання, що не стосуються предмета розслідування,

але торкаються фактів або подій, про які особа воліє не говорити (передбачається неправдива відповідь). У такий спосіб встановлюють фонову психофізіологічну реакцію особи як на нейтральні запитання, так і на запитання, які їй неприємні з певних суб'єктивних причин, і коли вона схильна приховувати правду.

На другому етапі випробування особі ставлять перевіірочні запитання, які впливають із предмета розслідування. Фізіологічні реакції на перевіірочні запитання використовують для порівняння з реакціями на нейтральні та контрольні запитання, на підставі чого спеціаліст робить висновок про суб'єктивну значущість для особи цих запитань в умовах проведеної перевірки. Убачається, що разом із запитаннями особі можуть демонструвати й певні об'єкти (предмети, малюнки, документи) нейтрального характеру або такі, що певним чином стосуються розслідуваної події.

Накопичений досвід надав підстави розглядати поліграф як засіб криміналістичної техніки – в Російській Федерації в 1997 р. під редакцією В. О. Образцова був підготовлений підручник із криміналістики, в якому окремий параграф присвячено використанню «криміналістичної поліграфології» [2, с. 319–329]. У підручнику обґрунтовано доцільність застосування поліграфа під час слідчих дій (допиту) та оперативно-розшукових заходів (опитування), наведено приклади його результативності в слідчій практиці. Для визначення процедури застосування поліграфа використано терміни «дослідження», «випробування», «тестування», «експеримент». При цьому слід нагадати, що В. О. Образцов і О. О. Топорков наголошували, що результати застосування поліграфа не можуть розглядатись як докази; вони мають лише орієнтувальне значення [Там само, с. 325–327].

Проте з накопиченням досвіду використання поліграфа в оперативно-розшуковій та слідчій практиці із залученням спеціаліста, який отримав назву «поліграфолог», склалося стійке уявлення про поліграф як про високоточний прилад оперативного викриття неправдивих показань – своєрідний детектор брехні, «машину правди». З огляду на це українські вчені висловлювали думку, що поліграф може бути правомірно застосований під час оперативно-розшукової діяльності для перевірки правдивості показань очевидців події на засадах добровільності. З цією метою пропонувалося в Законі України «Про оперативно-розшукову діяльність» передбачити такий оперативно-розшуковий захід, як поліграфне опитування особи з метою отримання відомостей про злочинну діяльність [3, с. 175].

Водночас окремі вчені висловлюють застереження щодо реальних можливостей поліграфа та занадто «сміливої» інтерпретації результатів його застосування, у зв'язку з чим надають рекомендації щодо захисту прав людини під час проходження такої перевірки [4, с. 149–150]. Насамперед застереження стосуються складності діагностування, що потребує ретельної підготовки, заздалегідь продуманої системи запитань, зважаючи на особливості певної особи (передбачає попереднє вивчення її особистості). Запитання повинні бути правильно сформульовані, передбачати певну послідовність, торкатись як нейтральних для особи фактів, так і значущих для її суб'єктивного сприйняття. Адже неправильно поставлене чи сформульоване запитання може викликати й неправильну реакцію досліджуваної особи, що стане підґрунтям помилкового висновку.

Крім того, є люди, які взагалі не підходять для перевірки на поліграфі, оскільки їх фізіологічні реакції, коли вони говорять неправду, відрізняються від реакцій інших людей (у них не піднімається тиск, не частішає пульс, не моргають повіки). Така ре-

акція може бути й у разі природної схильності людей до брехні (патологічні брехуни, про яких говорять, що вони брешуть як дихають) або як результат освіченості чи спеціального тренування. Змінюються звичайні реакції організму людини і внаслідок приймання хімічних препаратів, наприклад безпосередньо перед тестуванням будь-яких психотропних, збуджувальних, знеболювальних або снодійних медичних препаратів, у тому числі наркотиків (наркомани взагалі не підлягають перевірці на поліграфі, оскільки їх реакції відрізняються від реакцій звичайних людей). Можливі також й інші способи «обману» поліграфа (приміром застосування певних психологічних прийомів), інформацією про які наповнений Інтернет.

Слід зазначити, що попри поширене уявлення про поліграф як про своєрідний «детектор брехні» (на наш погляд, категорично хибне) у країнах, що накопичили значний досвід його застосування, ставляться до нього доволі обережно. Так, на думку А. Аптекмана, в Ізраїлі, де поліграф використовують поліція, служба безпеки, страхові компанії, певний ефект його застосування пов'язаний не так із ним самим, як із міфом, що поліграф завжди здатний встановити правду. Доволі часто досліджувана особа, яка приховує правду, за кілька хвилин до початку перевірки «ламається» і розповідає правду, оскільки вважає, що її обман усе одно буде розкрито за допомогою поліграфа. Іноді слідчий після перевірки на поліграфі, не очікуючи її результатів, може заявити підозрюваному, що той обманує, і запропонувати почати говорити правду. Але реальність така, що результати перевірки на поліграфі суди як докази не приймають. Дані, отримані в результаті використання поліграфа, неодноразово зазначав Верховний суд Ізраїлю, взагалі не є доказами.

Незважаючи на зазначене, результати перевірки на поліграфі іноді мають певну цінність, зокрема коли суддя, якщо йдеться про арешт підозрюваного, повинен переконатися, що поліція має підстави для його продовження. У цьому разі суддя бере до уваги як результат перевірки на поліграфі, так і відмову від її проходження, що посилює підозру стосовно певної особи [4, с. 152–153].

Застереження щодо реальних можливостей застосування поліграфа, з досвіду останніх років, мають під собою підґрунтя. Так, аналіз висновків спеціалістів та експертів, які проводили спеціальні психофізіологічні дослідження з використанням поліграфа в Росії, засвідчив поширеність помилкових висновків. З анкетування ініціаторів психофізіологічних досліджень (у тому числі в кримінальних справах), Л. А. Бегунова наводить такі причини їх надання [5, с. 40–41]:

низький рівень підготовки спеціаліста/експерта – 66,9 %;

недостатній обсяг наданої спеціалісту/експерту інформації – 79,5 %;

погані зовнішні умови дослідження (шум, духота, відсутність зручних меблів тощо) – 41,7 %;

перебої в роботі апаратури, програмного забезпечення – 38 %;

відсутність у спеціаліста/експерта досвіду (знань) оперативно-розшукової діяльності – 62,7 %;

відсутність у спеціаліста/експерта знань фізіології – 66,6 %;

відсутність у спеціаліста/експерта знань психології – 58,3 %;

«внутрішні» причини, пов'язані з функціональним станом обстежуваної особи (захворювання, втома, стрес тощо), – 66,8 %;

індивідуально-психологічні особливості обстежуваної особи (інтелект, темперамент тощо) – 46,5 %.

В Україні органи досудового розслідування намагаються використовувати поліграфічні дослідження особи у формі спеціалізованих експертиз для отримання доказів у кримінальних провадженнях щодо тяжких злочинів. Але виникає низка проблем, пов'язаних із нормативно-правовим підґрунтям застосування поліграфа, методикою проведення досліджень, підготовкою експертів належного профілю, оцінкою і використанням результатів експертного дослідження в доказуванні. Єдиним чинним на тепер нормативно-правовим актом у цій сфері є ДСТУ «Поліграфи» 8692:2016, який згідно з рішенням національного органу стандартизації ДП «УкрНДНЦ» набув чинності з 20 січня 2017 р.

Хоча стандарт і визначає чіткі вимоги до поліграфа, яких повинні дотримуватися його виробники, проте його використання в різних напрямках суспільного життя в умовах, коли це зачіпає права та інтереси громадян (наприклад, під час укладання трудового договору, притягнення до різних видів юридичної відповідальності тощо), потребує прийняття спеціального закону, який би визначав загальні принципи застосування цього приладу. Такий закон необхідний і з погляду гуманістичного ставлення до людини, адже прилад фактично є засобом вторгнення у внутрішній світ, свідомість, переживання, емоції.

Висновки. Поліграф є технічним засобом виявлення та фіксації фізіологічних реакцій людини на певну інформацію (запитання, предмети), які потребують оцінки фахівцем у галузі психофізіології. Діагностування людини з використанням поліграфа фактично передбачає дослідження її внутрішнього світу, психіки, зокрема фізіологічних та емоційних проявів на певну подразливу систематизовану інформацію. Змістом такого дослідження є актуалізація образів, що зберігаються в пам'яті обстежуваної особи, викликання реакції на них та її реєстрація. Виявлені реакції є підставою для висновку фахівця про суб'єктивну значущість для певної особи тієї чи іншої інформації (запитань), які використовують для оцінки раніше наданих нею показань з погляду їх правдивості чи неправдивості.

Під час діагностування людини з використанням поліграфа для отримання достовірного результату потрібно унеможливити вплив на досліджувану особу сторонніх подразників, як-от: шум на вулиці, розмови в сусідньому приміщенні, звуки ходи в коридорі тощо (український дослідник і розробник поліграфічної системи доктор психологічних наук Олександр Малхазов на основі багатьох експериментів дійшов висновку, що для отримання достовірного результату потрібна абсолютна тиша, адже навіть стукіт підборів жіночих черевичків викликав у більшості протестованих ним чоловіків просто фантастичну реакцію). Має також значення й температура і вологість повітря [6, с. 13]. А отже діагностування людини з використанням поліграфа можливе лише в спеціально обладнаному приміщенні (лабораторії) або в спеціальному боксі.

Фахівець, який діагностує людину з використанням поліграфа, повинен мати відповідний рівень підготовки в галузі психофізіології (оскільки йдеться про побудову системи запитань – психологічних реагентів та оцінку психофізіологічних реакцій на них) і, убачається, базову вищу психологічну освіту, пройти спеціалізовану підготовку з використанням поліграфа в психологічних дослідженнях. Тобто фахівець повинен мати статус експерта і відповідати вимогам, визначеним у ст. 10–14 Закону України «Про судову експертизу» [7].

З огляду на зазначене називати експерта поліграфологом некоректно, адже під час дослідження поліграфом послугуються як технічним пристроєм (інстру-

ментом), при цьому режим його застосування нічим не відрізняється від іншого експертного обладнання, наприклад мікроскопа чи електронно-оптичного перетворювача. До того ж таке експертне дослідження, зважаючи на застосовувану гаульз знань, за своєю сутністю є судовою психофізіологічною експертизою.

Проведення в кримінальному провадженні у формі судової психофізіологічної експертизи психофізіологічного дослідження людини з використанням поліграфа є нормативно врегульованою процедурою застосування спеціальних знань – проведення дослідження, оцінка результатів, формулювання висновків. Особливість цього дослідження становить використання технічного засобу (поліграфа), здатного виявити і зафіксувати психофізіологічні реакції людини на запитання (або певні об'єкти) з метою перевірки раніше наданих нею показань. Використання поліграфа в різного роду не експертних «опитуваннях» створює широке поле для зловживання і порушення прав і свобод людини, не кажучи вже про дотримання умов проведення дослідження, результати якого легко можуть бути поставлені під сумнів у суді.

Психофізіологічна експертиза може бути проведена в кримінальному провадженні з ініціативи як сторони обвинувачення, так і захисту. Згідно зі ст. 242 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України) експертиза проводиться за дорученням слідчого судді чи суду, наданим за клопотанням сторони кримінального провадження, або якщо для з'ясування обставин, що мають значення для кримінального провадження, необхідні спеціальні знання. Слідчий суддя розглядає клопотання упродовж не пізніше п'яти днів з дня його надходження до суду (п. 3 ч. 3 ст. 244 КПК України), особу, яка подала клопотання, повідомляють про місце і час його розгляду. Її неприбуття не перешкоджає його розгляду, крім випадків, коли її участь визнана слідчим суддею обов'язковою. Цілковито обґрунтованим у цьому разі було б обов'язкове повідомлення й іншої сторони кримінального провадження. Слідчий суддя самостійно визначає експерта, якого потрібно залучити, або експертну установу, якій необхідно доручити проведення експертизи (ч. 6 ст. 244 КПК України) [8].

Психофізіологічна експертиза може бути ініційована для вирішення таких основних завдань, а саме встановлення психофізіологічних реакцій особи, які можуть бути ознаками:

причетності чи непричетності до розслідуваної події;

володіння чи неволодіння відомостями про окремі обставини розслідуваної події;

виконання функцій організатора вчинення злочину організованою групою (встановлення лідера групи);

самообмови у вчиненні злочину.

Висновки психофізіологічної експертизи констатують наявність психофізіологічних реакцій особи, які можуть оцінюватися з погляду як обвинувачення, так і сторони захисту. Але ці висновки, маючи певний ступінь імовірності, убачається, повинні оцінюватися в сукупності з іншими доказами в кримінальному провадженні (є непрямими доказами).

Зважаючи на те, що психофізіологічна експертиза є доволі складним дослідженням психіки людини, до складання клопотання та звернення з ним до слідчого судді вона має ретельно готуватися, передбачаючи:

чітко окреслене завдання, яке планується вирішити за допомогою експертизи (з огляду на реальні можливості дослідження та використання висновку експерта в доказуванні);

визначення експертної установи чи певного експерта, якого планують залучити до проведення психофізіологічного дослідження;

вивчення особистості людини, щодо якої проводитиметься експертиза (наявність психічних та інших захворювань, приймання ліків, схильність до алкоголю чи наркотиків тощо);

формулювання системи запитань, зважаючи на особливості певної людини;

визначення переліку матеріалів та об'єктів, які потрібно надати експерту.

Зрозуміло, що підготовка психофізіологічної експертизи потребує часу та значних зусиль і без попередньої консультації (обговорення та узгодження фактично всіх елементів підготовчих заходів) з експертом, якого передбачають залучити, неможлива. З огляду на складність цієї експертизи, імовірний характер її висновків і проблематичність їх використання в доказуванні у кожному конкретному випадку слід визначатися з доцільністю її проведення.

References

1. Filonov L. B. *Psichologicheskie sposoby vyvavleniya skryvaemogo obshcheyestvennoy zhizni* / L. B. Filonov. M.: Izdatelstvo Moskov. un-ta, 1979. 99 s.
2. *Kriminalistika* / pod red. V. A. Obrazcova. M.: Yurist, 1997. 760 s.
3. Orlov Yu. Yu. *Vykorystannia polihrafa pid chas dosudovoho slidstva* / Yu. Yu. Orlov. *Nauk. visn. Nats. akad. vnutr. sprav.* 2014. № 4. S. 172–186.
4. Aptekman A. *Ugolovnoye pravo v Izraile* / A. Aptekman. – Gercliya: Isradon, 2006. 368 s.
5. Begunova L. A. *Vostrebovanost i effektivnost specialnyh psihofiziologicheskikh issledovaniy* / L. A. Begunova. *Kompleksnaya psihologo-psihofiziologicheskaya sudebnaya ekspertiza: sovremennoye sostoyanie i perspektivy razvitiya*: sb. st. mezhdunar. nauch.-prakt. konf. (Kaluga, 22–23 sent. 2016 g.). Kaluga: KGU im. K. E. Ciolkovskogo, 2016. S. 37–46.
6. Karpiuk Hennadii. *Liudskiy faktor: riativnyi i vbyvchiy* / Hennadii Karpiuk. *Imenem Zakonu.* 2012. № 41 (5843). S. 10–13.
7. Pro sudovu ekspertyzu: zakon vid 25.02.1994 № 4038-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12> (data zvernennia: 15.08.2018).
8. Kryminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy: zakon vid 13.04.2012 № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (data zvernennia: 02.08.2018).

Список використаних джерел

1. *Филонов Л. Б. Психологические способы выявления скрываемого обстоятельства* / Л. Б. Филонов. – М.: Издательство Москов. ун-та, 1979. 99 с.
2. *Криминалистика* / под ред. В. А. Образцова. – М.: Юристъ, 1997. 760 с.
3. *Орлов Ю. Ю. Використання поліграфа під час досудового слідства* / Ю. Ю. Орлов. *Наук. вісн. Нац. акад. внутр. справ.* 2014. № 4. С. 172–186.
4. *Аптекман А. Уголовное право в Израиле* / А. Аптекман. Герцлия: Исрадон, 2006. 368 с.
5. *Бегунова Л. А. Востребованность и эффективность специальных психофизиологических исследований* / Л. А. Бегунова. *Комплексная психолого-психофизиологическая судебная экспертиза: современное состояние и перспективы развития*: сб. ст. междунар. науч.-практ. конф. (Калуга, 22–23 сент. 2016 г.). Калуга: КГУ им. К. Э. Циолковского, 2016. С. 37–46.
6. *Карпюк Геннадій. Людський фактор: рятівний і вбивчий* / Геннадій Карпюк. *Іменем Закону.* 2012. № 41 (5843). С. 10–13.

7. Про судову експертизу: закон від 25.02.1994 № 4038-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12> (дата звернення: 15.08.2018).

8. Кримінальний процесуальний кодекс України: закон від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення: 02.08.2018).

Стаття надійшла до редакції 28.08.2018